

КИЇВСЬКИЙ
КРАЙОВИЙ
ІНСПЕКТОР
(Я.М.СТРУХМАНЧУК)

Відомий в 20-30-ті роки художник - графік, музейний працівник і пам'яткоохоронець Яків Михайлович Струхманчук належав до того покоління української інтелігенції, справжню біографію якого ще належить написати, сказавши правду про тих, хто був безпідставно репресований в роки сталінщини.

Народився Я.М.Струхманчук 10 серпня 1884 р. в с.Росохуватець Підгаєцького повіту Східної Галичини (зараз Козівського району Тернопільської області) у багатодітній селянській родині. Окрім Якова, в ній зростало ще четверо, різного віку, дітей. Струхманчуки серед сусідів вважались заможними, якщо не брати до уваги, що все без виключення сімейне майно: і земля, і худоба належали дідові, який не дуже поспішав розділити його між своїми спадкоємцями. Отож, коли батько Якова - Михайло Струхманчук вирвався з-під остогидлої йому опіки, то враз опинився серед середніх прошарків своїх односельців, зіткнувся якщо не з бідністю, то, в крайньому разі, з численними повсякденними турботами. Заробляти собі на хліб стало звичним у сім'ї Струхманчуків. Вже з раннього віку Михайлове потомство при звичайсьому цінувати шматок хліба, здобуваючи його дорогою ціною. Старшого брата Якова - Федора пошуки заробітків занесли в далеку Німеччину, звідки його шлях проліг на Східну Україну.¹

Нелегка та непривітна доля чекала і на Якова. Та вже в дитинстві він виявив неабиякий хист до малювання, чим дуже тішив свого «заможного» діда. Останній послав онука після закінчення сільської школи до Бережанської, а згодом Львівської української державної гімназії. Як згадував пізніше Яків Михайлович, «... дід, одначе, давав мені утримання не більше 3-4 років, і я від 4-го класу до закінчення гімназії і далі утримувався з власної праці, заробляючи малюванням та уроками».²

Навчаючись у Бережанській гімназії Я.М.Струхманчук повністю віддавався улюбленій справі - ілюстрував в 1899-1901 рр. рукописні журнали студентського гуртка - «Поступ», «Бджолу», гумористично-сатиричні «Муху», «Мітлу», «Осу». Тоді ж його окремі малюнки та карикатури були надруковані у Львівському журналі «Комар», який пізніше з великим задоволенням надавав свої сторінки для публікації робіт Я.Струхманчука.³

В 1906 р. Яків Струхманчук успішно закінчив Львівську гімназію і цього ж року вступив до класу Т.Аксентовича Краківської Академії красних мистецтв. В 1910 р. отримав від Академії відрядження до Німеччини та Франції, де знайомився з світовими шедеврами живопису і архітектури, багато й наполегливо працював. Шукання початкуючого художника належним чином оцінили в Краківській Академії, виділивши вихованцю стипендію для продовження навчання у Паризькій Академії мистецтв. Тут його наставником і вчителем став професор Р.Дезіре.⁴

Навчаючись у Кракові та Парижі, Я.Струхманчук тісно співробітничав з львівськими часописами «Дзеркало», «Жало» та іншими, для яких малював ілюстрації, портрети діячів української культури,

карикатури. В 1913-1914 рр. з-під його олівця вийшло також двадцять художніх поштових листівок («Козак Байда», «Іван Підкова», «Тарас Шевченко в неволі» та ін.)⁵.

Докладаючи багато зусиль для вдосконалення власної майстерності, Яків Михайлович ніколи не відгороджувався стіною від жагучих проблем суспільного життя. Уважно слідкував він, зокрема, за революційними подіями 1905-1907 рр. на території Росії, іншими новинами, що надходили з цієї країни. Водночас, навіть, перебуваючи далеко від рідної домівки завжди пам'ятав про свою знедолену Галичину, що стогнала під пресом Австро-Угорської держави. Як здавалось Я.Струхманчуку, з найбільш конструктивною на той час програмою відродження рідного краю, розвитку його економіки і культури виступала Галицька радикальна партія. Тому в 1910 р. художник не вагаючись вступив до її лав. Підтримував заходи партії під час літніх поїздок до Галичини, а з 1913 р. - працюючи на посаді вчителя малювання української гімназії в Перемишлі.

Тут і застала Я.М.Струхманчука перша світова війна. Слід зазначити, що більшість українських політичних партій Галичини, зайнявши відверто непримириму позицію щодо російського царизму, намагались, скориставшись ситуацією, домогтися собі певних поступок від уряду Австро-Угорщини. За згодою останнього на початку серпня 1914 р. вони утворили Головну Українську Раду (ГУР) та Українську бойову управу (УБУ), що повинні були координувати політичну діяльність українського населення і, зокрема, сприяти організації національних військових частин. В зв'язку з цим ГУР та УБУ звернулися до українського народу з маніфестом, в якому закликали молодь вступати до лав Українських січових стрільців (УСС). Я.М.Струхманчук був серед тих 2500 добровольців, які першими відгукнулися на цей заклик. Відбувши короткотермінову військову підготовку, він в чині хорунжого прямує на фронт, але там вже в листопаді 1914 р. потрапляє до російського полону.

На початку 1918 р., повертаючись із полону, Я.М.Струхманчук прибув до Києва. Довго затримуватися тут не збирався - поспішав до рідної домівки. Однак, Головна Галицька Рада (Головна Рада галицьких, буковинських і угорських українців) та Галицький комітет допомоги військовим бранцям звернулися до нього з проханням допомогти в організації випуску газети - «Наша думка», розрахованої, перш за все, на галичан. Яків Михайлович, заскучивши за творчою роботою, погодився і до перевороту гетьмана Скоропадського, у квітні 1918 р., працював технічним редактором цього видання. Згодом перейшов референтом до відділу закордонної преси гетьманської державної канцелярії.

Як і переважна більшість української інтелігенції, Яків Михайлович не симпатизував П.Скоропадському, прекрасно розумів, що останній тримається, лише на німецько-австрійських багнетах і проводить виразно антинародну політику. Тому коли в кінці 1918 р. вибухнуло повстання проти гетьманщини, Я.М.Струхманчук повністю солідаризувався з ним і вітав перехід влади до Директорії. Під час правління Директорії художник працював у видавничому відділенні інформаційного бюро армії Української Народної Республіки. Разом з нею на початку 1919 р. під тиском радянських військ відступив до Кам'янця-Подільського. Тут перейшов на службу до бригади Українських січових стрільців (УСС) - гвардії, шойно створеної урядом Західно-Української Народної Республіки Української галицької армії. З нею Я.М.Струхманчук, як командир комендантської сотні учбової частини бригади УСС «Вишкіл», пройшов найтяжчі випробування, пережив виснажливі бої із переважаючими силами польської армії, денікінцями, переборов голод і тяжкі хвороби, що не менше, ніж кулі, косили борців за ідею незалежної України.

Незабаром, однак, виявилось, що уряд Директорії торгував нею (Україною - ред.) заради власних політичних амбіцій. З часом це все більше розуміли і українські січові стрільці. Як справедливо зауважує Б.Якимович, відкрита зрада інтересів Галичини, яку С.Петлюра фактично віддав Польщі, остаточно відвернула від нього галичан. В результаті, навесні 1920 р. частини Української галицької армії (УГА) перейшли на бік більшовиків.

На початку 1920 р., коли в лавах УГА визрівало це непросте рішення, Я.М.Струхманчук був ад'ютантом начального вождя УГА М.Тарнавського. У складі направленої в січні 1920 р. делегації для переговорів з командуванням Червоної Армії Яків Михайлович прибув до Вінниці. Тут, навіть, не дочекавшись завершення переговорів, вступив до лав Червоної Армії. Коли ж в районі м.Балта була

розгорнута 1-а бригада Червоних січових стрільців, Я.М.Струхманчука призначили її військовим комісаром.

Разом з бригадою у квітні 1920 р. він вирушив на польський фронт. Спільно з нею пережив трагедію поразки від армії панської Польщі, після якої бригада як самостійна бойова одиниця перестала існувати. Так Яків Михайлович став свідком заключного акту трагедії Українських січових стрільців.

Однак, і після цього надії на відродження Галичини Я.М.Струхманчук не втратив. Вже незабаром вона, здавалось, стала реальністю. Влітку 1920 р. Червона Армія здійснила свій похід на Галичину. У Тернополі під керівництвом В.П.Затонського започаткував роботу Галицький ревком - перший вищий орган Радянської влади у Східній Галичині. Яків Михайлович в цей складний і напружений час працював завідуючим декоративно-плакатного відділу Всегадицького радянського видавництва, яким керував відомий партійний та державний діяч, письменник І.Ю.Кулик. Яків Михайлович входив також до Ради мистецтв, створеної при відділі народної освіти Галревкому, певний час завідував її артистичною секцією. Прагнучи якомога більше зробити для поширення освіти і культури серед простих галичан, митець повністю віддавався роботі, працював на межі сил і можливостей.

Невдовзі Червона Армія була змушена залишити західно-українські землі. Припинив свою діяльність і Галревком. Разом з частинами 14-ої армії Я.М.Струхманчук відступив до Умані¹¹, де, демобілізувавшись, очолив відділ культури місцевої газети «Вісті Уманщини». На її сторінках Яків Михайлович опублікував біля 30 статей, цілий ряд оригінальних малюнків. До 1922 р. він працював також завідуючим повітовим відділом політосвіти, опікувався питаннями збереження історико-культурної спадщини краю, значною мірою¹² сприяв становленню Уманського музею, організації в Умані художньо-промислової школи, тощо.

В 1921 р. Уманський повітвиконком призначив досвідченого й енергійного працівника на посаду завідуючого навчальною частиною Вищих педагогічних курсів у м.Тальне. Однак, на цій посаді Я.М.Струхманчук попрацював недовго. Вже незабаром за різку критику на адресу Уманської міської Ради його було звільнено з роботи і переведено вчителем фабрично-заводського училища при Тальненському цукровому заводі.

Безперечно, після напруженої творчої й організаторської діяльності уповільнений ритм життя тихого провінційного містечка, яким було на той час Тальне, навряд, чи задовольняв Якова Михайловича. Тому, коли друзі запропонували йому переїхати до Києва, він з радістю погодився. І з осені 1924 року Я.М.Струхманчук - викладач Київської художньо-індустріальної профшколи. Згодом його запросили на викладацьку роботу до Польського педагогічного технікуму та Радпартшколи¹³.

Від природи доброзичливий, високоерудований і дотепний, здатний на тонкі влучні характеристики подій та діячів, Яків Михайлович швидко здобув авторитет у колег і слухачів навчальних закладів, в яких працював. Однак, широку популярність йому все ж принесла мистецька діяльність. В другій половині 20-х років художник створив цілу галерею політичних карикатур, інших малюнків, які припали до душі численним шанувальникам його творчості. Водночас, свого справжнього розквіту досяг талант Я.М.Струхманчука як книжкового графіка. Плідно працював він, також, в галузі станкового живопису, брав участь у ряді художніх виставок¹⁴.

Відомий був Яків Михайлович і як активний громадський діяч, палкий поборник відродження української культури. Зокрема, він брав дієву участь у створенні мистецького об'єднання - Асоціації художників Червоної України, стояв біля витоків літературного об'єднання «Західноукраїнський плуг» (згодом «Західна Україна»). Чимало зусиль доклав, також, до організації видання та художнього оформлення письменницького часопису. Нерідко виступав на сторінках періодичної преси з глибокими мистецтвознавчими статтями.

Я.М.Струхманчук залишився в пам'яті сучасників і в образі талановитого лектора-пропагандиста. М.І.Морфієвич, який слухав його в ті неспокійні роки, пізніше писав, що для молодого покоління Яків Михайлович був зразком чесності, принциповості і послідовності у відстоюванні своїх ідеалів та переконань. При цьому він завжди залишався простим і доступним у спілкуванні, хорошим сім'янином, дужим і уважним товаришем¹⁵.

Соратники й учні Якова Михайловича звернули увагу на ще одну характерну рису його обдарованої патури - надзвичайне, підкреслено уважне, ставлення до першовитоків української національної культури, її глибинних народних кренів, відверта непримиренність до тих, хто заради гучної фрази, чи з інших міркувань, намагався зректись безцінної спадщини попередніх поколінь. Тому, цілком закономірним було призначення Я.М.Струхманчука у 1930 р. на посаду наукового співробітника, а згодом і заступника директора Київського історичного музею імені Т.Г.Шевченка¹⁶.

Як відомо, на рубежі 20-30 рр. музеї України переживали не кращий період своєї історії. Проголошена перебудова музейних експозицій на основі діалектичного матеріалізму нерідко розходилась із здоровим глуздом, супроводжувалась невинуватою заміною речових експонатів, документальних матеріалів одноманітними схемами та діаграмами. Не могла не викликати занепокоєння музейних працівників і таємно розпочата в 1928 р. кампанія по вилученню музейних цінностей з метою їх продажу за кордоном для поповнення фонду соціалістичної індустріалізації. Будь-які спроби протесту цинічно і немилосердно придушувались, та навіть у цій критичній обстановці Я.М.Струхманчук не зрадив своїм життєвим принципам. Зокрема, він був серед тих небагатьох сміливців, які відважилися виступити проти нігілістичних тенденцій, що панували в українській культурі. Доцільно згадати діяльність міжмузейної комісії у складі Я.М.Струхманчука, С.О.Гілярова, Ф.Л.Ернста та В.М.Базилевича, яка категорично заперечила проти масового вилучення унікальних музейних експонатів.

На спільному засіданні комісії та Київської крайової інспектури охорони пам'яток 15 січня 1931 р. було розроблено конкретний план роботи, реалізація якого відвернула численні непоправні втрати Музейного фонду республіки¹⁷.

Пам'яткоохоронна діяльність Я.М.Струхманчука не обмежувалась рамками історичного музею. Згідно з розпорядженням НКО УСРР від 19 вересня 1930 р. він був призначений по сумісництву на посаду київського крайового інспектора охорони пам'яток культури¹⁸. Відтак, в коло його безпосередніх обов'язків входив догляд за станом пам'яток значної частини Правобережної України.

Крайовому інспектору доводилося відвідувати найвіддаленіші райони свого регіону, тримати в полі зору кожен цінний пам'яток. Вистачало роботи у нього і у Києві. Так, наприклад, не встиг Яків Михайлович приступити до виконання своїх нових службових обов'язків, як до Києва докотилася хвиля нової непродуманої кампанії, спрямованої на «допомогу» індустріалізації. Заради металу знімалися із дзвіниць церков та соборів віковічні дзвони; переважна більшість з яких були безцінними зразками ливарного мистецтва. Довідавшись про перші акти вандалізму, крайова інспектура відразу вдарила на сполох. Вже в середині грудня 1930 р. її представниками, спільно з комісією Київської міськради, було обстежено близько 230 дзвонів в 30 церквах і соборах міста, в т.ч. усіх церквах, що перебували на обліку НКО УСРР як пам'ятки культури. Завдяки наполегливості і принциповості працівників крайової інспектури і особисто Я.М.Струхманчука, ряд найбільш цінних дзвонів було збережено і передано до музеїв Києва. Наприклад, лише їх втручання перешкодило планам деяких надмірних ревнителів індустріалізації переплавити унікальні дзвони «Софійського собору»¹⁹.

Особливої уваги Київського крайового інспектора потребували пам'ятки архітектури, особливо культової, що опинилися під загрозою суцільного знищення внаслідок посилення адміністративних методів боротьби з релігією. В активі Я.М.Струхманчука - заходи по збереженню іконостасу Петропавлівської церкви Межигірського монастиря²⁰, спроби організації державного заповідника «Київський Акрополь», до якого мали увійти найбільш цінні пам'ятки, серед яких Михайлівський монастир, Андріївська церква, Софійський собор²¹.

Спільно з Всеукраїнським археологічним комітетом при ВУАН інспектурою були здійснені, також, практичні заходи по відверненню руйнувань археологічних пам'яток, виявленню та увічненню меморіальних та історико-революційних пам'яток.

Я.М.Струхманчук прекрасно розумів, що покладені на інспектуру завдання можливо вирішити лише при підтримці широких кіл громадськості. З цією метою з числа представників зацікавлених установ та громадських організацій Києва вже у кінці 1930 р. планувалось утворити крайову комісію охорони пам'яток. Однак, на березень 1931 р. внаслідок різного роду непорозумінь, вдалося сформулювати лише

білого грайової комісії, до якого увійшли Ф.Л.Ернст, С.Добжинський та Я.М.Струхманчук (голова)²². Лише у другій половині 1931 р. Я.М.Струхманчуку вдалося розширити склад комісії, до якої увійшли делегати від ВУАН (Тилченко), ВУАКу (П.П.Курінний), Художнього інституту (Калениченко), Всеукраїнського музейного містечка у Києво-Печерській Лаврі (В.А.Шугаєвський), Музею мистецтв ВУАН (М.В'язьмітіна), ряду інших установ та організацій міста, представники від міськради і Київського Червонопрапорного заводу²³.

Значну увагу Я.М.Струхманчук приділяв розширенню мережі громадських кореспондентів інспектури безпосередньо на місцях. Київська інспектура звернулася на початку 1931 р. до органів освіти, музеїв, інших установ Правобережної України із закликом сприяти роботі її добровільних помічників²⁴. Згодом було спеціально розроблене положення про кореспондентів інспектури²⁵, яке, на жаль, не відіграло покладеної на нього ролі. Відчуваючи обмеженість своїх можливостей Я.М.Струхманчук в жовтні 1931 р. подав в НКО України заяву про звільнення²⁶. Вона була задоволена, проте докорінного поліпшення стану охорони пам'яток Правобережної України так і не сталося. В умовах «великого перелому» збереження історико-культурної спадщини залишалось справою одинаків і аж ніяк не мало статусу обгрунтованої державної політики.

До травня 1932 р. Я.М.Струхманчук ще працював в Київському історичному музеї, а потім перейшов на посаду співробітника науково-дослідного інституту польської пролетарської культури. Восени цього ж року був запрошений викладачем до Музично-театрального інституту ім. М.Лисенка, завідував у ньому польським відділом²⁷. Однак, попрацювати тут довго не довелося.

1 лютого 1933 р. Я.М.Струхманчук був заарештований співробітниками Київського управління ДПУ. Вже наступного дня відповідно до телеграфного розпорядження ДПУ УСРР його спецконвоем відправляють у Харків, де на той час розгорталось слідство, а скоріше фабрикація справи Української військової організації (УВО). Серед численних галичан до вигаданих списків попав і Я.М.Струхманчук.

Механізм зізнання заарештованих у справі УВО розкрив в 1958 р. Ф.М.Малицький. Коли в лютому 1933 р. він був заарештований, то прийшов у жах від звинувачень в тому, що спілка «Західна Україна», до якої входив, була однією з бойових одиниць УВО. Його заперечення до уваги не брались, а після того, як йому показали зізнання у антирадянській діяльності товаришів по перу, і зовсім втратили сенс. Під тиском слідчого, постійних погроз з його боку, в стані психологічної депресії Ф.М.Малицький, не читаючи, підписав заздалегідь заготовлену заяву, у якій визнавав свою участь в УВО.

Зважаючи на це, сьогодні важко встановити чи читав Яків Михайлович хоча б один з десяти протоколів допитів, скріплених його підписом. А з них впливало, що він вже з 1924 р. належав до повстанської організації, яка згодом увійшла до складу УВО. Окрім належності до УВО як «з'ясували» слідчі, Я.М.Струхманчук мав за плечима зв'язки з Польською військовою організацією, займався шпигунською діяльністю на користь Польщі. Все це робилося задля повалення Радянської влади на території України.

З цією ж метою ним проводилось вербування повстанських кадрів, організація різних бойових груп. Як «встановило» слідство, особливо плідним в цьому плані був період роботи Я.М.Струхманчука у музеї та Київській крайовій інспектурі, коли службові поїздки по Україні він, начебто, використовував з контрреволюційними цілями²⁸. Фантазія слідчих аж ніяк не виключала можливих зв'язків «УВО» з «контрреволюційною організацією музейних працівників», яку восени 1933 р. посилено «розробляли» республіканське та окружні управління ДПУ УСРР. Однак, відповідний протокол про участь Я.М.Струхманчука і в цій організації було складено лише 2 листопада 1933 р.²⁹ На особисту долю Якова Михайловича він вже вплинути не міг, оскільки 1 жовтня 1933 р. Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР засудила його до 10 років виправно-трудоих таборів³⁰.

Відбувати несправедливе покарання Я.М.Струхманчука відправили до далекої Карелії. Тут змінив він не один табір. Як не важко було, терпів, не мав жодного зауваження від табірної адміністрації. Очевидно, сподівався на звільнення, не виключено, достроково - адже наближалась двадцята річниця Жовтневої революції, а з нею, можливо, й амністія. Однак, натомість, у вересні місяці 1937 р. Яків Михайлович був знову заарештований. Цього разу його звинуватили у проведенні антирадянської

агітації серед ув'язнених. І, хоч вже навчений гірким досвідом, Струхманчук відкидав усі звинувачення, слідство, здається, не дуже й прагнуло домогтись його особистих зізнань. У своєму розпорядженні воно мало протоколи допитів свідків, які показали, що Я.М.Струхманчук паплюжив стаханівський рух, вождів партії й уряду, закликав не виходити на роботу. Цього виявилось досить для того, щоб Судова трійка при НКВС Карельської АРСР 20 листопада 1937 р. винесла Якову Михайловичу Струхманчуку смертний вирок. 2 грудня 1937 р. він був виконаний³¹.

Мине приблизно три десятиріччя і 21 квітня 1964 р. Військовий трибунал Київського військового округу реабілітує Я.М.Струхманчука, прилюдно засвідчить його непричетність до будь-яких злочинів. Однак, навіть сьогодні, не лише широка громадськість, а й науковці, музейні працівники невинувато мало знають про життєвий і творчий шлях Якова Михайловича, щоб віддати йому хоча б частину тої шани, на яку він заслужив своїм неспокойним життям, своєю непересічною творчістю.

- 1 Архів КДБ України. - Спр. 56862. - ФП. - Т.І. - Арк.154, 156.
- 2 Там же. - Арк. 154.
- 3 Медведик П. Яків Струхманчук // Образотворче мистецтво - 1985. - N 1. - С.31.
- 4 Струхманчук Яків Михайлович // Словник художників України. - К., 1973. - С.222.
- 5 Медведик П. Вказ.праця. - С. 31.
- 6 Архів КДБ України. - Спр. 56862 - ФП. - Т.І. - Арк. 154; Т.2. - Арк. 2.
- 7 Фоменко Ф. Зражене покоління // Рад.Україна. - 1991. - 28 травня.
- 8 Архів КДБ України. - Спр.56862-ФП. - Т.І. - Арк. 154.
- 9 Там же. - Арк. 9, 154.
- 10 Якимович Б. З історії українських січових стрільців // Пам'ятки України. - 1990. - N 1. - С. 62-63.
- 11 Архів КДБ України. - Спр. 56862 -ФП.- Т.І. - Арк. 154-155; Т.2. - Арк. 2, 10.
- 12 Медведик П. Вказ.праця. - С. 31-32.
- 13 Архів КДБ України. - Спр. 56862 - ФП. - Т.І. - Арк.155.
- 14 Медведик П. Вказ.праця. - С. 31-32.
- 15 Архів КДБ України. - Спр. 56862 - ФП. - Т.І. - Арк. 45-47.
- 16 Там же. - Арк. 155.
- 17 ЦДЖАР України. - Ф. 166, оп.9, спр. 1498. - Арк. 91.
- 18 Пам'ятки України. - 1989. - N 2. - С.57.
- 19 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп.9, спр. 1498. - Арк. 28, 33-34.
- 20 Нестуля О.О. Маловідома сторінка з біографії Я.М.Струхманчука // Тези доповідей і повідомлень 1-ї Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Частина III. Секція IV. Краєзнавство. - Тернопіль, 1990. - С. 27-28.
- 21 Там же. - С. 27-28.
- 22 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп.9, спр. 1504. - Арк.37.
- 23 Там же. - Спр. 1493. - Арк.5-6.
- 24 Там же. - Спр.1498. - Арк. 93-96.
- 25 Там же. - Оп.10, С.пр. 572. - Арк. 46.
- 26 Там же. - Арк. 13,15.
- 27 Архів КДБ України. - Спр. 56862. - ФП. - Т.І. - Арк. 155.
- 28 Там же. - Арк. 1-4, 9-12, 17-26, 30-39, 43-47, 71-72, 129-132, 185-186; Т.2. - Арк. 32-34.
- 29 Архів УКДБ України по Харківській області. - Спр. 12975. - Т.3. - Арк. 164-168.
- 30 Архів КДБ України. - Спр. 56862. - ФП. - Т.І. - Арк. 187.
- 31 Там же. - Т.2. - Арк.216, 218, 240.

О.О.НЕСТУЛЯ.